

DE GEREFORMEERDE SEKTE DER KNABBENHOEWERS

EEN POLEMIEK IN 1742 TEGEN DE ZEKERHEID
VAN HET GELOOF

DOOR F.A. VAN LIEBURG

IN november 1742 werd in meerdere steden in Holland een pamflet in omloop gebracht, waarin een anonieme gereformeerde scribent zijn geloofsgenoten waarschuwde voor 'de seer gevaarlijke en zielverderffelijke gevoelens van de soo genaamde Knabbenhouwers, die in de schoot van Nederlants Kerk huysvesten'¹⁾. De persoon naar wie de aanhangers van de daarin genoemde reeks dwalingen waren genoemd, een zekere Pieter Knabbenhouwer te Rotterdam, haastte zich om nog dezelfde week door middel van een *Tegen-waarschouwinge* zijn heterodoxie te ontkennen en zijn beschuldiger tot meer openheid en bewijsvoering uit te nodigen²⁾. Inderdaad bezorgde deze een maand later, zij het nog steeds zonder vermelding van zijn naam en uitgever, een tweede druk van het pamflet, voorzien van uitvoeriger toelichtende aantekeningen die verwezen naar getuigenissen van betrokken personen uit Rotterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Gorinchem en Alblasterdam³⁾. Daarmee was de korte pennestrijd ten einde en verdween de zaak even plotseling als zij opkwam weer onder de oppervlakte van het godsdienstig-kerkelijk gebeuren.

De Nederlandse kerkgeschiedschrijving heeft aan de Knabbenhouwers minimale aandacht besteed. De bekende Annaeus Ypey (1760-1837) wijdde er in zijn kerkgeschiedenis van de 18de eeuw een enkele regel aan bij de behandeling van de diverse mystieke en separatistische groepen die ons land ook in dit tijdperk nog rijk was⁴⁾. Latere publicisten blijken steevast Ypey te hebben overgeschreven, zonder het nodig te achten diens beeldvorming aan bronnenonderzoek te toetsen⁵⁾. Nu de laatste jaren ook kerkhistorici belang gaan stellen in het leven en denken van niet-dominante groepen in de samenleving, is er reden genoeg aan de Knabbenhouwers een detailstudie te wijden die een bouwsteen kan vormen voor de nog lang niet geschreven sociaal-culturele of mentaliteitsgeschiedenis van het gereformeerde protestantisme in Nederland.

WAARSCHOUWINGE
A A N D E
K E R K E
V A N
N E D E R L A N D T ,

Wegens de seer gevaarlyke en Zielverderffelyke Gevoelens , van de soo genaamde *Knabbenhouwers* , die in de schoot van Nederlants Kerk huysvesten.

Welke geschreven is en dient tot bevorderinge van Vrede en Waarheit , op dat die malkanderen steeds in de Kerke zouden kussen en handt aan handt gaan.

T W E E D E D R U K .

Vermeedert met bewys der Zaaken deeze Menschen te last geleidt ,

E N
A A N M E R K I N G E N
O P
P I E T E R K N A B B E N H O U W E R S
T E G E N - W A A R S C H O U W I N G E
A A N
N E D E R L A N D T S K E R K E
&c. &c. &c.

Aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal (behalve de genoemde pamfletten vooral kerkeraadsnotulen) is de onderhavige sekte op verschillende aspecten onderzocht: de personen die voor haar ontstaan en verspreiding verantwoordelijk waren, de inhoud en herkomst van de haar toegeschreven denkbeelden en praktijken, en de eerst van kerkelijke zijde en tenslotte uit de pen van een geprikkeld gemeentelid uitgelokte reacties.

PIETER KNABBENHOUWER

De naam van de sekte duidt er reeds op dat haar geschiedenis nauw verbonden is met de levensloop van de al genoemde Rotterdammer Pieter Knabbenhouwer. Genealogisch onderzoek leert dat hij stamde uit een Maastrichtse familie waarvan echter de vroeg-17de eeuwse generaties Knabbenheuer(s) in Duitsland te vinden waren. Pieter zelf werd op 25 maart 1691 in de gereformeerde gemeente van Maastricht gedoopt als eerste zoon uit het huwelijk van Wolter Knabbenhouwer en Wilhelmina Hester van Koten⁶). Kort daarna verhuisde het gezin naar Den Briel, waar vader Wolter nog in 1715 als schoenmaker wordt vermeld⁷). Naast dit beroep deed hij als voorlezer elf jaar lang dienst in de Waalse kerk en vanaf 1708 in de Grote Kerk, waar zijn zoon Hendrik hem zou opvolgen⁸). Intussen had Pieter zich gevestigd in Rotterdam, waar hij op 22 november 1718 trouwde met Geertruy van der Stolk, die toen evenals hij in de Trouwsteeg woonde⁹). Tussen 1719 en 1735 werden uit dit huwelijk negen kinderen geboren¹⁰). Bij hun doopregistraties worden verschillende woonadressen van de ouders opgegeven: in 1719 de Raamstraat, in 1722 de Vierwindenstraat en vanaf 1723 de Korte Wagenstraat. Kort voor het overlijden van zijn jongste zoontje in 1736 heeft Pieter een woning in de Heerestraat 'boven de vlijshouwer' betrokken¹¹). Uit een nog te noemen notariële akte blijkt dat het gaat om 'meester beenhakker' Philippus Hodenpijl, in wiens pand ten minste drie andere gezinnen en een of meer knechten gehuisvest waren. Misschien was Pieter Knabbenhouwer in loondienst bij genoemde vleeshouwer; een opgave van zijn beroep vonden we helaas niet. In elk geval was zijn sociale positie overeenkomstig zijn opleidingsniveau niet hoog. Wijzen de (beverige) handtekeningen onder notariële akten weliswaar op de nodige basisvorming¹²), voor tijdgenoten vertoonde zijn intellectuele bagage duidelijk zichtbare lacunes, zoals blijkt uit mededelingen die in verband staan met de wijze waarop hij intussen als gereformeerd lidmaat van zich liet spreken.

Begin 1736 was namelijk de kerkeraad van Rotterdam ter ore gekomen 'dat er een vergadering gehouden wort in de Heerestraat in de Bonten Os, ten huysse van Knabbelhouder, op zondag onder de tijd der godsdienst, en daer wel yets moght verhandelt worden dat van eenig gevolg soude wezen'¹³). Bij dagvaarding van de betrokkene voor de vergadering bleek bovendien 'dat hij ondertussen seer onkundig is in de wesentlijke grontwaarheden, en met reden verdaght gehouden word van onrechtsinnigheid'. De broeders verzochten hem zijn oefeningen tijdens de kerkdiensten te staken alsmede zich naarstig in de godgeleerdheid te gaan verdiepen, naar de vorderingen waarin zij binnenkort zouden informeren¹⁴). Bijna drie maanden later verklaarde Knabbenhouwer bij zijn tweede ontbieding voor de kerkeraad dat hij onder de zondagse kerkdiensten geen oefeningen meer hield en dat hij zich dagelijks door lezen oefende in de geloofsleer. 'Hierop over eenige stukken, soo in de theory als practique, ondervraagt sijnde, is nochmalen bevonden in de waarheden bijzonder onkundig en geensins gevordert te sijn, en in de practique seer swart en duyster, en als noch niet sonder bekommeringe van onregtsinnigheyt'¹⁵). De kerkeraad kon weinig anders dan de berisping en aansporing tot studie van de vorige keer nog eens te herhalen en de zaak voorlopig 'ad notam' te houden¹⁶). Pas in mei 1738 werd de ongelukkige oefenaar weer voor de vergadering geroepen. Opnieuw ontkende hij thuis conventikels te houden, maar wilde wel kwijt dat er elke donderdag zo'n bijeenkomst werd gehouden ten huize van de vleeshouwer ('in welkers huys hij woont') waar dan gehandeld werd over de Heidelbergse Catechismus. Gevraagd naar zijn vorderingen in de kennis der waarheid zei hij 'dat hij wegens lichaamspijnelijkheid sig daarin weynig hadde konde oefenen'. Ten derde male werd hem verzocht verder te studeren en op te houden 'van als spreker in sulke oeffeningen te handelen, totdat hij rekening van zijn gelove konde geven'¹⁷). Nadien stond het geval-Knabbenhouwer voorlopig niet meer op de agenda van de kerkeraad, die toch niet over effectieve middelen beschikte om dergelijke ongewenste conventikelvorming tegen te gaan.

Dankzij een geheel andere bron weten we iets meer over het sociaal-culturele milieu waarin de zorgwekkende conventikels zich afspeelden. Het gaat om een notarieel optreden van Knabbenhouwer zelf, samen met twee van zijn huisgenoten, waarin zij ten behoeve van hun huisbaas Philippus Hodenpijl getuigenis geven van een burengerucht op dinsdagavond 23 juli 1737 bij de vleeshouwe-

rij in de Heerenstraat. De boosdoener was een zekere Adrianus (zijn achternaam is niet ingevuld) die daar vanaf mei 1737 zes weken als knecht had gewerkt maar zich geërgerd had aan het zedelijk gedrag van zijn werkgever en diens naaste collega's. Deze ergernis hield verband met het feit dat een jaar eerder twee personeelsleden, een zekere Stoffel en Kaatje, uit de vleeshouwerij waren ontslagen onder verdenking van sexuele contacten die tot zwangerschap hadden geleid. De notaris tekende uit de mond van de comparanten op dat Adrianus op de bewuste avond tussen acht uur en half negen in de Heerenstraat arriveerde 'en aldaer heeft gestelt een groot rumoer en geweld, gestadig schellende en slaende, en trommelende met vuysten op de deur en vengsters van de huyzinge van de requiranten, en onder 't uytspreeken van zeer gruwelijke en verschrikkelijke vloekwoorden den requirant (Hodenpijl, v.L.) heeft uytgeëyst, zeggende: "Laet er maer een uytkomen"'. Volgens Adrianus had niet Stoffel zich aan sexueel misbruik van het dienstmeisje schuldig gemaakt, 'maar gij fijne blixemskind Philippus Hodenpijl hebbe het met uw eyge bast gedaen'. Mede verwijzend naar de godsdienstige activiteiten van de huisbewoners, voegde hij 'met en onder 't uytspreeken van vreesselijke vloekwoorden, te gruwelijk om te melden, daer vorders bij: "jou fijne honden, gij hebt de naem dat gij Collegie met malkanderen hout, maer gij ('t zij met reverentie geschreven) neukt malkander af, en gij zuyp uw zelve meenigmael zoo vol, dat gij nae malkanderen moet tasten, ik heb het zelfs door 't sleutelgat van de deur gezien"'. Pogingen van voorbijgangers om de oproermaker van het huis te verwijderen mochten niet baten: steeds terugkerend heeft Adrianus de huisbewoners, die angstvallig de deur op slot hielden, door schelden en vloeken uit de slaap gehouden¹⁸).

Uit het voorgaande blijkt dat Pieter Knabbenhouwer ten minste vanaf 1736 het middelpunt vormde van een conventikel van gelijkgezinden dat niet alleen — om kerkelijke en leerstellige redenen — bij de gereformeerde kerkeraad, maar — om sociale en morele redenen — ook in de publieke opinie vraagtekens opriep. Zelf schreef de Rotterdammer in 1742 over degenen 'met welke ik, tot onze onderlinge stigtinge, van veel jaren lang een kleine oefening of wekelijksche bijeenkomst in deze stad houde'¹⁹). Het ontstaan van onze sekte, voorzover de persoon van Pieter Knabbenhouwer daarin betrokken was, is daarmee uiteengezet. Het pamflet tegen de Knabbenhouwers brengt ons echter op het spoor van een tweede hoofdpersoon, die op het eerste gezicht los van de eerste schijnt

te hebben geopereerd maar bij nader inzien een nauwere relatie met Pieter Knabbenhouwer moet hebben gehad.

CORNELIS VOORTMAN

Er wordt namelijk verwezen naar 'een voornaeme voorganger van deeze secte, die nu en dan in een gemeente nabij zeeke stadt oeffening doet, niet tegenstaende de opzienders van de gemeente van 's-Gravenhaage hem van des Heeren Taefel geweert hebben'²⁰). Dankzij dit laatste aanknopingspunt weten we dat het ging om Cornelis Voortman, wijnkopersknecht van beroep²¹). Hij werd in 1713 te Zutphen geboren, deed daar in 1728 geloofsbelijdenis en vertrok het jaar daarop naar Rotterdam²²) waar hij inwonend was bij een weduwe in de Bezemmakerssteeg²³). Een huwelijk is van hem niet gevonden. Pas jaren later duikt zijn naam weer in de bronnen op, nadat hij zich in de zomer van 1741 in 's-Gravenhage had gevestigd. In de kerkeradsacta van die plaats lezen we over de activiteiten die hij daar, zonder als lidmaat aan deze gemeente verbonden te zijn, vrijwel direct ontplooidde.

Begin maart 1742 deelde de wijkpredikant Hermannus Bartholdus Hoedmaker (1699-1752) aan de kerkeraad mee dat Voortman 'al lange oeffeninge [had] gedaan bij Van Sul in 't Agterom onder het quartier van Ds. Malecotius, waarin hij verscheyden vreemdschijnende dingen gestelt heeft volgens berigt eeniger ledematen, en heeft daarenboven in particuliere zamenspraken met eenige geoeffende ledematen deser gemeynte en elders vele daarvan staande gehouden en voorgestaan'. Met een door deze lidmaten opgestelde dwalingenlijst op zak hadden Hoedmaker, zijn collega Henricus Malecotius (1700-1744) en twee ouderlingen op 22 februari een persoonlijk onderhoud met Voortman gehad, waarbij gebleken was 'dat hij se wel genoegsaam alle loochende doch dat hij aan verscheiden derselver schuldig was'. De kerkeraad besloot na dit alles Voortman te geraden niet langer oefening te houden — 'te meer omdat men van elders ook hoorde, wat slinkse wegen hij gebruykte om sijn zaat te zaeyen' — terwijl zijn lidmaatschap niet zou worden erkend dan na inlevering van een behoorlijke attestatie bij de wijkpredikant²⁴). Van dat laatste heeft Voortman spoedig werk gemaakt, want een maand later was zijn verzoek bij de Rotterdamse kerkeraad binnengekomen. Deze ging echter niet tot afgifte daarvan over²⁵), aangezien zij intussen per brief door de Haagse broeders waren ingelicht over zijn zorgwekkend optreden aldaar en de kerkelijke behandeling daarvan²⁶). Op Voortmans

verzoek om opheldering over deze weigering ging de kerkeraad niet in²⁷). Intussen ontving men in Den Haag nog een brief van een helaas niet bij name genoemde predikant uit Gelderland. Deze wist over Voortman te melden 'behalven dat hij op verscheiden andere plaatsen veele beroertens in de gemeinten heeft verwekt, in de standplaatse van denselven predicant door verscheidene redenen heeft doen blijken dat hij vol is van dweeperijen en geestdrijverij, voorgevende te hebben eene goddelike sendinge met verachtinge der zendinge van ordinare herders en leeraars, roemende van goddelike gezigten, verschijningen en openbaaringen, en wat dies meer is'²⁸).

De berichten over de levensloop van Cornelis Voortman overziende, is het aannemelijk dat hij gedurende zijn verblijf in Rotterdam tussen 1728 en 1741 met Pieter Knabbenhouwer in contact heeft gestaan en in diens conventikel mede een actieve rol heeft gespeeld. De verbreiding van hun ideeën buiten Rotterdam staat duidelijk op het conto van Voortman, die al 'conventikelend' door Zuid-Holland en zelfs Gelderland trok. Zijn precieze actieradius is door het ontbreken van exacte plaatsaanduidingen slechts door moeizaam onderzoek of toevalsvondsten in plaatselijke archieven te achterhalen. De kerkeradsacta van de plaatsen waar men volgens het pamflet de Knabbenhouwers kon vinden (behalve Rotterdam en 's-Gravenhage: Leiden, Gorinchem en Alblisserdam) maken in de onderhavige periode geen melding van normafwijkend of censurabel gedrag van één of meer van hun lidmaten²⁹) zodat we mogen aannemen dat het hier bij incidenten is gebleven en van concentratievorming buiten Rotterdam en 's-Gravenhage nauwelijks sprake is geweest. Dat relativeert ook de beschrijving die de pamflettist van de verspreiding en aanhang van de door hem gewraakte sekte gaf: volgens hem waren de Knabbenhouwers actief in Rotterdam 'en bijnae in alle de steeden van ons gezegende Vaderlandt uit welke ik verneeme dat er veel opschudding en beroerte wegens haare stellinge zijn; de eene die aanneemende als Godtspraak en roemende over een nieuw licht, welke in haar door aanneeminge van de stellingen van die menschen is opgegaen; daer andere van Godts geoeffende kinderen, beyde leeraers en ledemaeten, met veel ijsinge en ontroeringe zien, hoe de eenvoudige verleidt worden'³⁰).

HET DECOR: RONDON ESWIJLER EN VAN DER GROE

Om het verdere geschiedverhaal over de Knabbenhouwers te

kunnen begrijpen, moet intussen worden ingegaan op bepaalde verwickelingen die zich gedurende de jaren voor 1742 voordeden in het kerkelijke en godsdienstige leven in en rond Rotterdam. Het betreft hier enerzijds de problemen rond de heruitgave van het boekje van Jan Willemsz. Eswijler (1633-1719), en anderzijds in het verlengde daarvan het vroege optreden van de Kralingse predikant Theodorus van der Groe (1705-1784).

Het boekje *Zielseenzame Meditatiën* van Eswijler (in leven binnenvader van het Burgerweeshuis te Hoorn) was na de eerste uitgave in 1685 spoedig uitverkocht. In 1734 zorgde de piëtistische Rotterdamse boekdrukker Hendrik van Pelt (ca. 1704-1773) voor een herdruk, welke bij die gelegenheid door zijn stadgenoot Jacobus Boutkan (1687-1759) in de samenspraakvorm was gegoten. De gretige aftrek ervan — volgens Ypey werd het werkje ‘van minkundigen, voornaamlijk in Rotterdam, met groote stichting gelezen, en zeer gewaardeerd’³¹⁾ — maakte spoedig een tweede en zelfs derde oplage noodzakelijk, maar was voor de officiële theologenwereld reden tot groeiende bezorgdheid. Daar vond men de inhoud van het boekje ronduit gevaarlijk voor de praktijk van het gemeentelieven, omdat er sprake zou zijn van ongezonde mystiek en lijdelijkheid, die voortkwam uit een onjuiste visie op de verhouding tussen wet en evangelie, tussen verstandelijke en ‘bevindelijke’ geloofsbeleving, oftewel tussen ‘letterkennis’ en ‘geestelijke kennis’. Uiteindelijk kwam het in 1738 zover dat de classis Schieland de in 1734 onvoorzichtigerwijs gegeven approbatie van Eswijlers boekje weer introk. In Rotterdam, waar zowel Van Pelt als Boutkan werden gecensureerd en een conflict binnen de kerkeraad onvermijdelijk was, laaiden de spanningen daarna zo hoog op dat in 1740 een algemeen spreekverbod over het boekje door de magistraat noodzakelijk was om de rust binnen de gemeente te laten terugkeren³²⁾.

Intussen beijverden de ‘Eswijlerianen’, zoals de sympathisanten van het boekje werden genoemd, zich om de rechtzinnigheid van de *Zielseenzame Meditatiën* tegenover het zich moderniserende denken in kerk en theologie te verdedigen. Eén van de opvallendste resultaten van die inspanningen was wel het driedelige werk *De oude orthodoxe leer der ware gereformeerde kerke* dat in 1739 en 1740 bij Hendrik van Pelt en Adrianus Douci te Rotterdam van de pers rolde. De uitgave van dit werk geschiedde op naam van een viertal Rotterdamse kooplieden, maar tijdgenoten vermoedden reeds een andere hand achter deze studie. Recent onderzoek heeft nu aannemelijk gemaakt, dat die auteur niemand

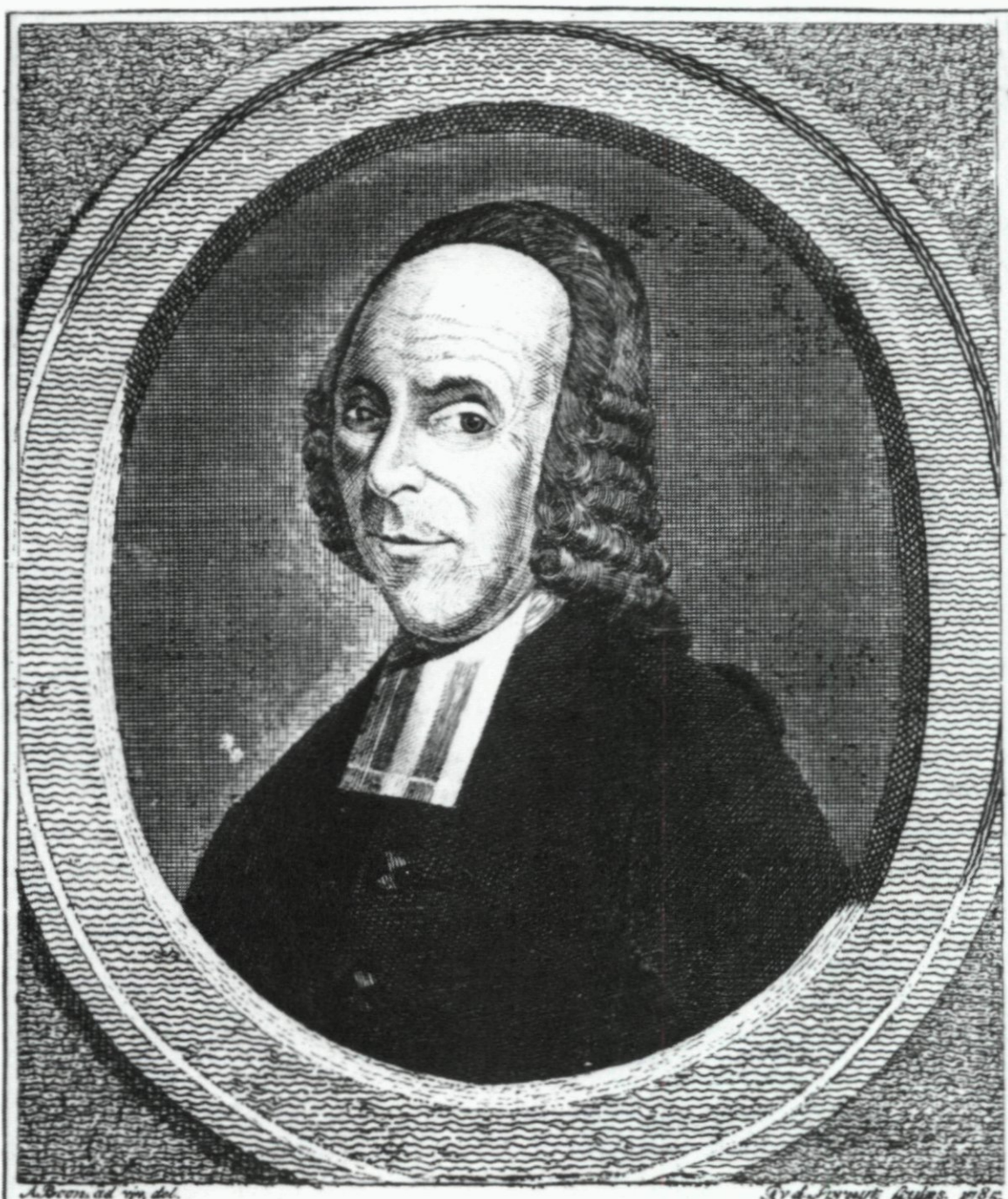
anders was dan Theodorus van der Groe³³). Deze jonge predikant stond ten tijde van het Eswijler-conflict nog in Rijsaterwoude, maar nam in 1740 het beroep aan van de gemeente Kralingen, die hij tot aan zijn dood 44 jaar lang zou blijven dienen. Op die wijze konden de 'Eswijlerianen' in en rond Rotterdam gemakkelijk persoonlijk kennis maken met de eigenaardige prediking die hem steeds duidelijker van het gros van zijn collega's deed onderscheiden.

De prediking van Van der Groe werd niet alleen gekenmerkt door de profetische oproep tot boete en bekering van het Nederlandse volk, maar ook door kritiek op een in die dagen onder veel predikanten en gemeenteleden heersende visie op de geloofsbeleving. Kort samengevat bestond deze visie hierin, dat het *wezen* van het geloof niet behoefde samen te vallen met de *zekerheid* van het persoonlijk deel aan het Evangelie. Ook iemand die in zijn hart slechts een verlangen ('honger', 'dorsten') naar Christus voelde kon in het bezit zijn van het ware geloof; het zeker-zijn daarvan behoorde hoogstens tot het *welwezen*, dat wil zeggen de luxe van het geloof. In piëtistische conventikelkringen was deze opvatting, onder meer verwoord in het vele malen herdrukte handboek voor de dogmatiek *De Redelijke Godsdienst* van de Rotterdamse 'voorman der fijnen' Wilhelmus à Brakel (1635-1711), in zekere zin de theologische legitimering van het ijverig beoefende zelfonderzoek, dat alle innerlijke zielsroerselen en twijfelingen als mogelijke kenmerken van geloofsbezit op de weegschaal legde. Tegen deze dogmatische voorstellingen en subculturele praktijken richtte zich het protest van Van der Groe, die door studie in de bronnen van de gereformeerde theologie tot de overtuiging was gekomen dat deze geloofsvisie afweek van het oorspronkelijk reformatorische gedachtengoed. In zijn preken en later in zijn geschriften liet hij niet af te betogen dat er buiten de zekerheid van de rechtvaardigmaking geen geloof was en riep hij krachtig op terug te keren naar het geloofsbegrip van de 'oude theologanten', zoals hij de calvinistische auteurs van vóór 1670 noemde³⁴).

De eerste maal (voorzover bekend) dat Van der Groe zijn geloofsbeschouwing op schrift stelde was in een manuscript dat begin 1742 en wellicht reeds eerder circuleerde onder vrienden en bekenden die daar belang in stelden. Tot hen behoorden in ieder geval de Rotterdamse koopman Adriaan van der Willigen (1694-1758), en de in Oudshoorn wonende molenbouwer en oefenaar Jacob Groenewegen (1710-1780). Beiden hadden destijds daadwer-

kelijk bijgedragen aan de verdediging van het boekje van Eswijler: de eerste als mede-uitgever van *De oude orthodoxe leer*, de tweede als auteur van een ander polemisch werk, *De roem van Gods vrije genade*, eveneens bij Hendrik van Pelt verschenen in 1739. Stonden zij in het Eswijler-conflict dus aan de zijde van Van der Groe, de lezing van het manuscript over de geloofsbeleving was het begin van een verwijdering binnen deze vriendenrelatie. Groenewegen bleek zich namelijk niet te kunnen vinden in de 'nieuwe' visie omdat deze de echtheid van de bekering van vele vromen in twijfel trok. Hij maakte zijn ongenoegen kenbaar in een brief aan Adriaan van der Willigen, door hem ontvangen op 24 mei 1742, waarin hij over Van der Groe onder meer schreef: 'geloofst dog mijn vriend, dat dien Heer UE. en eenige soo weinige, als dien heer sig verbeelt alleen Godts volk sijn die met hun elende tot Jesus komen en ruste vinden; Godt heeft nog een volk in Nederlandt, maer deese heer sal hun bitterheit aendoen'. Van der Willigen antwoordde hierop met de toezending van een *extract* van het genoemde manuscript van Van der Groe waaruit Groenewegen maar moest aantonen in welk opzicht de Kralingse predikant afweek van de gereformeerde confessie. Hierop volgde een onverkwikkelijke briefwisseling waarbij Van der Willigen het voor zijn vriend Van der Groe bleef opnemen maar Groenewegen zich hoe langer hoe meer distantieerde. Hij beriep zich intussen op allerlei gezaghebbende bevindelijken uit Woubrugge, Oudshoorn en 's-Gravenhage die na lezing van de geloofsbeschrijving deze net als hij een 'schrik voor de vromen' zouden hebben gevonden. Uiteindelijk maakte Van der Groe zelf een einde aan deze polemiek met een brief waarin hij voor zijn ex-vriend Groenewegen een uitvoerige uiteenzetting en verdediging gaf van de bestreden visie³⁵).

Wat nu naar aanleiding van het bovenstaande voorlopig kan worden vastgesteld ten aanzien van de Knabbenhouders, is dat in elk geval de Rotterdammers onder hen van nabij op de hoogte zijn geweest van zowel de discussies over Eswijlers *Zielseenzame Meditatiën* als de prediking van Theodorus van der Groe. Deze bewering kan zijdelings worden onderbouwd door de inhoud van een testament uit 1743 dat licht werpt op de achterliggende persoonlijke relaties. In dat testament vermaakte namelijk een zekere Rotterdamse vrijgezel Pieter van der Drenck zijn boekenbezit aan twee personen die kennelijk tot zijn intimi behoorden: de ene helft aan Cornelis Voortman, woonachtig in 's-Gravenhage, en de andere helft aan de toen nog ongehuwde Aagje van der Willigen

A. Deen. ad. in. del.

Van der Groe. 1785.

THEODORUS VAN DER GROE LUD. FIL. SIM. LUD. FR.

Geb te Zwanmerdam A^o 1705. Predikant te Rhynzaterwoude A^o 1730. te
Kralingen A^o 1740. en aldaar in den HEERE ontslapen den 24 Juny 1784.

*De Godsdienst, daar zy treurt om haar Gezant en Vader
Vroeg om zyn Beeldenis. — ziet hier uw THEODOOR!*

*Dat Godsgeſchenk! Hy ging zyn Lievdingen voor.
Haast, volgt gy zyn Geloof, koomt gy Hem Eeuwig nader.*

ex tempore.

(1727-1766), een dochter van de eerdergenoemde vriend van Van der Groe³⁶). Een meer substantiële bewijsvoering voor de betrokkenheid van de Knabbenhouders met de sympathisanten van Es-wijler en Van der Groe laat zich echter geven vanuit de aard en de herkomst van de denkbeelden en praktijken die aan de sekte werden toegeschreven, en die in de nu volgende paragraaf aan de orde komen.

HET WERK VAN DE HEILIGE GEEST

Het weergeven van de denkbeelden van de Knabbenhouders wordt bemoeilijkt door het ontbreken van elk getuigenis daarover van enig sektelid zelf — uitgezonderd de indirect bekende verklaringen van Pieter Knabbenhouwer en Cornelis Voortman dat zij de aan hen ten laste gelegde dwalingen ten enenmale ontkenden. We moeten in deze afgaan op hetgeen door tegenstanders als een samenhangend en individu- hetzij groepsgebonden ideeënstelsel werd onderkend. De onder dit voorbehoud gedane poging de ideeën en praktijken van de sekte te reconstrueren is gebaseerd op twee bronnen, waarnaar in de tekst zelf wordt verwezen: enerzijds de in de *Waarschouwinge* genoemde, in de herdruk daarvan eventueel van toelichtende aantekeningen voorziene stellingen (I-XVIII), anderzijds de door enkele Haagse gemeenteleden gemaakte lijst van dwalingen (1-9) van Cornelis Voortman³⁷).

De meeste stellingen hebben betrekking op de wijze waarop de mens, nadat hij eerst inzicht heeft ontvangen in zijn zondige en verloren toestand, in het bezit komt van het ware geloof in Christus. Iemand die overtuigd is van zijn 'schuldige en verlooren staat' verliest als het goed is elke vorm van verstandelijke geloofs- of bijbelkennis: hij weet noch van het bestaan van een bijbel of evangelie, noch van een Zaligmaker of Jezus (III); zelfs het attenderen daarop is schadelijk en dient nergens anders toe 'als om hem op te wekken tot eyge werkzaamheyd en wettische woeling omtrent een onbekenden Jesus' (IV). In deze toestand, waarin voor de zondaar eeuwige verdoemenis gelijkwaardig is met eeuwige behoudenis (V), zijn er twee mogelijke, direct optredende gevolgen (II). In het ene geval wordt hem door de Heilige Geest verzekerd dat Jezus zijn zaligmaker is (VI), een geloofsschenking die langs *onmiddellijke* weg, dus geheel buiten de kennis van het Woord om, plaatsvindt (VII; vgl. 1, 2, 5). In het andere geval, wanneer Jezus zich niet terstond openbaart, ziet de zondaar zich ertoe genoopt 'binnen weynig ogenblikken de strop te moeten kiezen', dat

wil zeggen de hand aan zichzelf te slaan (I; vgl. 3, 6, 7).

Deze beweringen gaan in het pamflet vergezeld van een beschrijving van een handelwijze waarin genoemde ideeën in de praktijk werden vertaald. Wanneer iemand bij de Knabbenhouders kwam ging men ertoe over hem — in figuurlijke zin — te ‘ontkleeden’ oftewel zijn geestelijke toestand aan een toetsing te onderwerpen, ook al stond de betrokken persoon al tientallen jaren als een vroom christen bekend. Bezoekers die bijvoorbeeld vertelden ‘dat ze met het Woordt en den aanbodt van genade, tot vluchten naar Jezus, zijn werkzaam geweest’ konden dan uit de mond van de Knabbenhouders (ter controle van de oprechtheid van dergelijke bekeringswerkzaamheden) de volgende uitspraken te horen krijgen: ‘als het regt aanging, en u[w] overtuyinge waarachtig was, gij zoudt tot Christus of tot de strop komen’ of: ‘t Letterlijk begrip van Jezus was u niet ontvallen. Gij hebt met u[w] verstant gewrocht. Godt zelve heeft u zijn Zoone niet geopenbaart. Gij bent van u[w] eige bevattinge en begrippen niet afgedreven geweest, maer gij hebt door u[w] begrippen opgeklommen over de muur, en Jezus die u niet gegeven was *gestolen*. Want als de ziel recht ontdekt is, welke hem van der jeuchts aan ingeprent is geweest, hij helpt zich zelve, en krijgt niet de ontdekkinge die van den Vader is’. Toen iemand aan een Knabbenhouwer raad vroeg over de weg die hij dan in moest slaan, was het antwoord: ‘Godt zal u dat moeten bekent maeken; men leert bij ons geen menschen klappen, gelijk men de papegajen klappen leert’ (aant. bij II, III en IV).

Ook andere in het pamflet geciteerde uitspraken en opvattingen staan in verband met de passieve menselijke rol in de geloofsverwerving. Zo had Cornelis Voortman gezegd ‘dat men den mensche, hoe benauwt en verlegen hij ook moght zijn, niets van Jezus moest spreken, maer hem heen wijsen tot een rechtveerdig Godt, en dat dan Godt, als zijn overtuyinge en benauwtheit recht was, hem zijn Zoon openbaeren zoude, en dat het dan eerst blijken zoude, dat Godt zelve hem geholpen hadde, en dat hij zich met een *gestoolene Jezus* niet bedroog’ (aant. bij II). Van iemand die bij zijn overtuiging zijn behoudenis nog net niet gelijkwaardig achtte met zijn verdoemenis werd gezegd: ‘Hij is nogh geen schoon papier geweest’ (aant. bij IV). De Knabbenhouders spraken nooit van het aannemen van Jezus in het aanbod van het evangelie, maar altijd over het in lijdelijke zin ontvangen van Jezus. Verder streden zij altijd tegen de letterlijke kennis van Gods woord en hechtten

zij meer dan gewone waarde aan bijzondere openbaringen die ze gehad meenden te hebben: Cornelis Voortman kwam een Leidse dame vertellen 'dat hij een goddelijke boodschap aan haar hadde'. Een andere Knabbenhouwer beweerde de openbaring gekregen te hebben dat zijn ene gestorven kind in de hemel en het andere in de hel was, en dat hij overigens 'Godt alzoo blijmoedig konde verheerlijken over de verwerpinge van zijn eene kint als over de verkiesinge van zijn andere'. Op zijn verklaring dat hij bovendien zijn kind in de hemel had horen zingen vroeg zijn gespreksgenoot of hij dat met zijn lichamelijke oren gehoord had; na bevestiging daarvan zei deze: 'gij bent een slechte filosooph', waarop de Knabbenhouwer antwoordde: 'mijn vriendt, ik ben een *theo-sooph*' (aant. bij VII).

Het pamflet noemde verder nog enkele consequenties die de Knabbenhouwers trokken uit hun lijdelijkheidsideeën over het werk van de Heilige Geest, waarbij de mens zonder enige actie van zijn kant moet wachten op 'de ontblootinge en onmiddellijke openbaaringe' van een verzekerde vaststelling 'Jesus is mijn' (XIV). Zo zou een gelovige tijdens het bidden niet bewust mogen denken aan datgene waarom hij bidt, omdat hij dan 'door eyge werk met sijn verstandtsbegrip den Heere vooruytloopt, en geen Geestesligt zal krijgen' (XIII). Evenmin mag hij bidden om uitroeiing van de zonde, omdat de ware heiligmaking van de zondaar bestaat in het zich-onderwerpen aan de heiligmaking zelf (XVI). De Knabbenhouwers gingen zelfs zover dat zij — hoe gevaarlijk volgens de pamflettist — ieder die hun stellingen niet van harte toestemde, maar ook degene die niet 'den stipten tijdt' van zijn bekering wist, nimmer als ware gelovige wilden aanmerken (XV).

De meest radicale gevolgtrekking uit dit complex van denkbeelden is wel de reeds genoemde eis die de Knabbenhouwers bij het 'ontkleden' van medegelovigen stelden om wanneer de directe schenking van de geloofszekerheid uitbleef 'de strop te kiezen'. Volgens de pamfletschrijver hadden zich in werkelijkheid binnen de sekte zowel gevallen van wanhoop — en ten gevolge daarvan overlijden — als van daadwerkelijke zelfdoding voorgedaan: 'En dat nogh naerder is, zijnder geen exempelen, zedert deeze haar hoeft hebben beginnen op te steeken, van zulke, die of haar zelve het leeven benomen hebben, of zeer schielijk door de overstelpinge van benauwtheit aan haar eynde gekomen zijn?' (aant. bij II). Het is helaas niet mogelijk dit bericht door onderzoek in bronnen te verifiëren of, gezien het ontbreken van sociaal-historische litera-

tuur over zelfdoding in Nederland, in een ruimer kader te plaatsen. Ook het generaties lang overgefluisterde verhaal dat Theodorus van der Groe zijn bekende *Toetssteen der ware en valsche genade* (1752-1753) mede schreef naar aanleiding van de zelfdoding door één van zijn ouderlingen, berust op een te wankel basis om er met het oog op de Knabbenhouders historische conclusies aan te verbinden³⁸).

DE ZEKERHEID VAN HET GELOOF

Een belangrijk onderdeel van de heterodoxie van de Knabbenhouders betrof dus de gedachte dat de openbaring van Jezus aan de ziel van een 'overtuigde' zondaar niet bestaat in de aanbieding van genade en vergeving der zonden, maar in de onmiddellijk door de Heilige Geest geschonken verzekering dat Jezus zijn zaligmaker is (VIII). 'Derhalven is de regtveerdigmaakende daat des geloofs, volgens haer gevoelen, alleen hier in geleege dat de siel uyt kragt van de genoemde onmiddellijke openbaaringe des Geestes, met verseekertheydt des gemoets gelooft, dat Jesus de haere is, en dat alle haere sonden haer om Christi wille vergeeven sijn' (IX). Op dit punt vloeit de kritiek van de pamfletschrijver over naar een andere, kenmerkender steen des aanstoots in de denkbeelden van de Knabbenhouders, nu met betrekking op de problematiek van de zekerheid van het geloof. Wie er zoals zij van uitgaan dat er pas van waarachtig geloof sprake kan zijn vanaf het moment van de rechtvaardigmaking (vgl. 4), komt er vanzelf toe alle daaraan voorafgaande gevoelens als mensenwerk zonder eeuwigheidswaarde af te doen — anders gezegd: 'dat derhalven alle andere werkzaamheden (in welke de genoemde verseekertheydt niet gevonden wort), als van hongeren, dorsten, wenden, toevlugt neemen, heenen loopen, aanpresenteeren, opdraagen, overgeeven en aannemen, en uyt allen deese toevertrouwen aan Jesus, maar eygenwerk is, en wettisch woelen, dat wij van onse sijde maar alleen doen, 't geen derhalven niet saaligmakende is' (X; vgl. 8). Deze niet-zaligmakende, uit de menselijke psyche zelf voortkomende 'werkzaamheden' kunnen ook voorkomen bij reeds-begenadigden, die in dat geval in lijdelijkheid of wanhoop moesten afwachten of de Heilige Geest opnieuw de geloofszekerheid in hen werkte (XI; vgl. 9).

In tegenstelling tot zijn mondeling verkregen inlichtingen over de dwalingen van de Knabbenhouders over het werk van de Heilige Geest, baseerde de pamflettist zich voor zijn kritiek op hun ge-

loofsbegrip op een schriftelijke bron. In de herziene uitgave van zijn *Waarschouwinge* kon hij namelijk meedelen 'dat ik door de voorzienigheid een Brief ben machtig geworden van een voornaem lidt van deeze nieuwe secte, waer van ik mij om verscheide stukken te bewijzen zal bedienen, terwijl, nae zijne betuyginge de schrijver van deselve wel leiden magh dat zijne Brief van alle geleezen worde'³⁹). Uit de verwijzingen bij de citaten die hij eruit overnam blijkt dat dit handschrift minstens 189 bladzijden telde, en een gedegen dogmahistorische behandeling van het bewuste thema gaf. De rode draad van het betoog wees naar een verschuiving die was opgetreden tussen de 'geloofsbeschrijvinge van de oude', dat wil zeggen de theologen uit de beginperiode van de gereformeerde kerk, en de opvatting van hoogleraren en predikanten van latere generaties, met name aan het begin van de 18de eeuw. De schrijver bespeurde in de visie van zijn tijdgenoten een afwijking van het oorspronkelijke gereformeerde geloofsbegrip die zelfs leek op een zekere terugval naar het rooms-katholieke gedachtengoed: de tegenwoordige leraren 'die het wezen des geloovs in de verzeekertheit niet stellen' en de mogelijkheid van een geloofsbezit zonder zekerheid open houden (en derhalve 'werkzaamheden' van menselijke zijde apprecieerden) zijn in feite 'half-papisten en gehuerde blaffers van den Antichrist'. Hij kon zich in zijn verhandeling onder meer beroepen op passages in het in de gereformeerde liturgie gebruikte Avondmaalsformulier en (tot grote ergernis van onze pamflettist) beweren dat aanhangers van het nieuwe geloofsbegrip bij elke Avondmaalsviering konden horen dat hun onverzekerd geloof door God vervloekt was en zij zich een oordeel aten en dronken (aant. bij IX). Samenvattend stelde de auteur van het manuscript dat er in de na-reformatorische theologie een onrechtmatige onderscheiding was geconstrueerd tussen het geloof van een beginnende en dat van een gevorderde gelovige; echter 'de ouden hebben maer van een geloove geweeten: haar geloove *uit* rechtve(e)rdigmaekinge of *tot* rechtveerdigmaekinge was al het zelve' (XII). De kritiek die in deze gedachtengang besloten lag op een deel van de gereformeerde predikanten in de eerste helft van de 18de eeuw had er volgens het waarschuwingspamflet toe geleid dat de Knabbenhouwers de gemeenteleden ('eenvoudigen') tot minachting brachten van de meeste predikanten 'gelijk ze zeer laag op die vallen'⁴⁰). Een voornaem sektelid had zich niet ontzien alle predikanten en lidmaten die het geloof niet in de zekerheid stelden 'beroerders van de kerke' te noemen⁴¹).

De inhoudelijke overeenkomst tussen het zojuist vermelde manuscript en de in een vorige paragraaf genoemde geloofsbeschrijving door de Kralingse predikant Theodorus van der Groe is evident. Inderdaad blijkt na vergelijking van de gegeven citaten het eind 1742 door de pamflettist bemachtigde stuk identiek te zijn aan het manuscript dat begin 1742 in de kennissenkring van Van der Groe circuleerde. De volledige versie waarover de pamflettist nog beschikte, is echter verloren gegaan⁴²): we beschikken slechts over een uittreksel van de hand van Adriaan van der Willigen, door hem ten behoeve van Jacob Groenewegen vervaardigd omdat het originele uitvoerige exemplaar er door veelvuldig gebruik al te 'gruttig' (verfomfaaid) uitzag. Dit extract is in onze eeuw samen met de briefwisseling tussen Van der Willigen, Groenewegen en Van der Groe uitgegeven en telt in gedrukte versie nauwelijks twintig pagina's⁴³).

DE POLEMIEK VAN 1742 EN DAARNA

Na de reacties tegen het optreden van de Knabbenhouters binnen de grenzen van de kerkelijke gemeente of de besloten kennissenkring volgde onverwachts een felle, openbare maar anonieme aanval. Op maandag 19 november 1742 kondigde de *Leydse Courant* de verschijning aan van het tegen de Knabbenhouters gerichte pamflet *Waarschouwinge aan de Kerke van Nederlandt*, onder vermelding van negen boekdrukkers (te Rotterdam, Amsterdam, Leiden, 's-Gravenhage, Delft, Dordrecht, Haarlem, Utrecht en Gorinchem) bij wie het voor twee stuivers verkrijgbaar was⁴⁴). Voorafgegaan door een reeks toepasselijke bijbelteksten volgde een kale opsomming van achttien onrechtzinnige stellingen die de sekte tot een kerkelijk gevaar van formaat zouden maken. De ontvangst van het pamflet in het aangegeven 'afzetgebied' valt niet te meten, maar in de Rotterdamse kern van de sekte had men het vrijwel direct in handen. Dankzij de onverwijld medewerking van de boekdrukkers Hendrik van Pelt en Adrianus Douci werd een door Pieter Knabbenhouwer zelf ondertekend verweerschrift binnen twee dagen in zeven steden in omloop gebracht⁴⁵). De verontwaardiging die erin verwoord werd betrof vooral de anonimiteit waarmee de auteur tegen de Knabbenhouters, nota bene zonder bewijsvoering, 'andere zoo openbaar durft noemen met een ongelegte naam, en haar zoo veel valsche en logenagtige stellingen durft op haar lijf te werpen'. Zeker beoogde die persoon om na de roerige Eswijler-jaren 'onze gereformeerde en bijzonder onze

Rotterdamsche kerk op een nieuw weer te beroeren, en de rust en vrede weêr om te keeren, die daar in door de goede zorg van onze loffelijke overheit zoo pas in herstelt is'. Zonder enig inhoudelijk commentaar verzocht Pieter Knabbenhouwer aan de 'oproerige duisterling en bedekte lasteraar' zich 'aan het gemeen' bekend te maken en tevens bewijzen voor zijn beschuldigingen mee te brengen.

Het antwoord kwam een maand later, toen bij dezelfde boekverkoopers als de eerste keer een herdruk van de *Waarschouwinge* verkrijgbaar was, nu 'vermeedert met bewijs der zaaken, deze menschen te last gelegd', alsmede aanmerkingen op Pieter Knabbenhouwers verweerschrift⁴⁶). Wat dat laatste betreft, is de twijfel aan het auteurschap van Knabbenhouwer opmerkelijk. De *Tegenwaarschouwinge* zou 'zeer veele vuile dingen en scheldingen' bevatten, 'welke ik geloove van dien eenvoudigen man niet voorgekomen te zijn: want mij is bericht dat hij maer zeer kleinweetende is, en niet in staet om een eenige Goddelijke Waarheit bijnae te beschrijven en te bevestigen, laet staen het hoeft van een nieuwe secte te zijn'⁴⁷). De tactiek om zich te verbergen achter het recente spreekverbod van de overheid inzake het boekje van Eswijler vond de pamflettist ongehoord. Op die manier zouden alle vormen van ketterij die zich op dat boekje beriepen gevrijwaard zijn van enige kerkelijke of politieke tuchttoefening. 'Daarom bidde ik de judicatoren van de kerke, dat ze deeze menschen nooit in deeze schuilhoek willen laeten vluchten, (...) maer haar beschouwen als perzoonen aan geheele andere dingen schuldig, als in dat boekje geleert worden'⁴⁸). Aan Knabbenhouwers verzoek om bewijsvoering voldeed hij door een aantal stellingen toe te lichten aan de hand van mondeling verkregen mededelingen en vanuit het reeds besproken manuscript over de gereformeerde geloofsbeschouwing. Zijn identiteit en die van zijn uitgever gaf hij echter niet prijs; 'het komt op geen naemen aan als 'er een waarschouwinge gedaan wordt, maer op de zaake of se waar of valsch is'. Herhaaldelijk benadrukte de auteur in dit tweede pamflet dat hij de zaak verder geheel wilde laten rusten en aan het oordeel van de kerk overgeven. 'Ik stappe van deeze zaake volkomen af, zal ook mij met dezelve noyt meer bemoeyen, terwijl ik het ten eenemaal aan Godts kerke in handen geeve: oordeelt die dat de zaak van geen aanbelang is, ik wil stille zijn'⁴⁹).

De cruciale vraag wie nu het pamflet tegen de Knabbenhouwers geschreven heeft moet helaas open blijven. Als zijn informanten

noemde hij in het algemeen een aantal 'zeer waardige en particuliere vrienden' die persoonlijk met Knabbenhouters in aanraking waren geweest. Onder hen bevond zich 'een oud beproefd godvruchtig man uit zeeker gemeente', vermoedelijk indentiek aan degene die hij aanduidt als 'een perzoon van bekende godvrucht uit de gemeente van Alblasserdam'. Een ander, misschien dezelfde als de 'eerzaame jonkvrouwe van Leyden' die Cornelis Voortman op bezoek had gehad, had hem 'in tegenwoordigheid van 7 of 8 getuygen' een bepaalde uitspraak van 'een voornaem Lidt' van de sekte doorgegeven⁵⁰). Deze contacten met mensen die ondanks een latere verwijdering wel tot het sociale circuit van de Knabbenhouters behoorden wijzen, evenals de positieve reminiscenties aan de inzichten van Eswijler, in de richting van een figuur die vergelijkbaar is met de even polemiseerlustige Jacob Groenewegen. Achter het pamflet schuilt een vertegenwoordiger van die gereformeerden die verwantschap voelden met — om twee indicatieve namen te noemen — Wilhelmus à Brakel en Jan Eswijler, maar rond 1742 de mondeling verspreide ideeën van Theodorus van der Groe cum suis als een bedreiging voor de eenheid van de piëtistische groepscultuur zagen. Als woordvoerder van deze gemeenteleden met dit angstbeeld voor ogen heeft hij de pen opgevat om de ongewenste ideeënvorming bij de kerkelijke autoriteiten in verdenking te brengen door het spookbeeld op te roepen van een wijdverbreide sekte die voor deze gevaarlijke nieuwlichterij verantwoordelijk zou zijn. In het licht van deze interpretatie van het Knabbenhouwergebeuren — een reactie op de door Van der Groe opgeroepen breuk in het (Zuidhollandse) groepspiëtisme — wordt de passage begrijpelijk waarin de pamflettist zijn kritiek op de Knabbenhouters samenvat: 'De vrugt en practijk die uyt dit nieuwe ligt komt, en van dat volk in 't gemeen op de verschrikkelijkste wijze gepractiseert wort, is een onheylig veroordeelen van meest alle waare Godtsaalige, en van alle hunne werksaamheeden en ondervindinge, zijnde nogtans het eygen werk van des Heeren Geest; alles strekkende tot verbreekinge van de gemeenschap der heyligen, en verwoesting van het inwendig kristendom' (XVIII).

De door de pamflettist zo vurig gewenste bemoeienis van de kerk met deze kwestie bleef geheel uit. De kerkeraad van Rotterdam vroeg zich bij gelegenheid van de polemiek af 'of bij dese vergadering niet iets behoorde gedaan te worden omtrent de zaak van Pieter Knabbenhouwer'⁵¹); een week later achtte men het beter om 'nog wat in te sien of mogelijk dat kluwtje aan 't onwarren

zijnde, aan zijn eynd mogt openbaar werden wat 'er van sij te oordelen'⁵²). In de kerkeradsacta lezen we er verder niets meer over, laat staan dat de zaak aan de orde zou zijn gesteld op bijvoorbeeld de classisvergadering. Kennelijk was de indruk die het pamflet gaf van het gevaar en de omvang van de sekte omgekeerd evenredig met de werkelijkheid en hebben kerkelijke beleidsvoerders, wijs geworden door de onrust in de jaren tot 1740, gezwegen. Wel werd de kerk herinnerd aan het bestaan van dergelijke conventikels en wrijvingen onder het kerkvolk en was de zaak-Knabbenhouwer de zoveelste in de reeks ervaringen die tenslotte in de jaren veertig niet alleen voor de kerkeraad te Rotterdam maar ook voor andere gemeenten, classes en synodes aanleiding zou zijn tot het nemen van maatregelen tegen conventikelvorming⁵³). Welke rol Theodorus van der Groe, de predikant tegen wie in het pamflet doelbewust een persoonlijke maar verborgen aanval was gedaan, in de stilte na de polemiek van 1742 heeft gespeeld is onduidelijk⁵⁴).

Wat de verdere lotgevallen van de Knabbenhouters betreft blijkt, voorzover de beschikbare gegevens ons informeren, de 'sekte' een geruisloze dood te zijn gestorven. Van Cornelis Voortman ontbreekt na zijn optreden in 's-Gravenhage rond 1742 ieder spoor. Over Pieter Knabbenhouters verdere levensloop is alleen bekend dat hij later naar de Meent is verhuisd en op 20 mei 1772 te Rotterdam werd begraven⁵⁵); acht jaar later volgde zijn weduwe Geertruy van der Stolk, toen wonende aan de Botersloot⁵⁶). Zijn overlijden schijnt de definitieve ontbinding van het gezelschap te hebben betekend waarvan hij kennelijk ook na 1742 het middelpunt was gebleven. In 1806 schreef Annaeus Ypey immers over de Knabbenhouters dat deze 'te Rotterdam en in den omtrek aldaar door hunne mystiekerijen niet weinig geruchts achter zich lieten, maar reeds zints ongeveer vijf en twintig jaaren grootendeels uitgestorven zijn'. Hij voegde eraan toe dat daarmee aan de aanwezigheid van het 'volkspiëtisme' allerminst een einde kwam: 'Veele, zeer veele, eenvoudige ongeoeffende kristenen in de hervormde kerke hier te lande zijn nog heden met den zuurdeegsem der mystiekerije doortrokken, maar maaken, als zodaanigen, thands geene bijzondere sekten meer uit, die door bijzondere naamen van elkanderen onderscheiden zijn'⁵⁷). Als splintergroepering mochten de Knabbenhouters verdwenen zijn, hun ideeën leefden in allerlei varianten onder het kerkvolk voort in een stroming die nog voor het midden van de 19de eeuw zou uitlopen in het separatisme van de Afscheiding.

NOTEN

1) *Waarschouwinge aan de Kerke van Nederlandt, wegens de seer gevaarlijke en zielverderffelijke gevoelens van de soo genaamde Knabbenhouders, die in de schoot van Nederlants Kerk huysvesten* (z.p., z.j.). Aanwezig in Koninklijke Bibliotheek (KB), signatuur 322 G 87.

2) *Pieter Knabbenhouwer's Tegen-waarschouwinge aan de Kerke van Nederland, wegens het ondeugent en oproerig laster-schrift, voor eenige dagen uitgekomen van een onbekenden schrijver en zonder naam des drukkers, genaamt Waarschouwinge aan de Kerke van Nederland, enz.* (Rotterdam, Hendrik van Pelt en Adrianus Douci Pz, 1742). Aanwezig in KB, signatuur 322 G 88. Hierna geciteerd als: *Tegenwaarschouwinge*.

3) *Waarschouwinge aan de Kerke van Nederlandt, wegens de seer gevaarlijke en zielverderffelijke gevoelens van de soo genaamde Knabbenhouders, die in de schoot van Nederlants Kerk huysvesten. Welke geschreven is en dient tot bevordering van vrede en waarheit, op dat die malkanderen steeds in de Kerke zouden kussen en handt aan handt gaan. Tweede druk. Vermeerdert met bewijs der zaaken deeze menschen te last geleidt, en aanmerkingen op Pieter Knabbenhouders Tegen-waarschouwinge aan Nederlandts Kerke etc. etc. etc.* (z.p., z.j.). Aanwezig in KB, pamflettenverzameling nr. 17360e. Hierna geciteerd als: *Waarschouwinge*.

4) A. Ypey, *Geschiedenis van de Kristlijke Kerk in de achttiende eeuw*, X (Utrecht 1809), blz. 427. In A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Breda 1819-1827) worden de Knabbenhouders niet genoemd.

5) H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformirten Kirche, namentlicht der Niederlande* (Leiden 1879), blz. 383. L. Knapert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw* (Amsterdam 1912), blz. 28. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (4de druk, Utrecht z.j.), blz. 380. H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, IV (Zaltbommel 1975), blz. 1058. M.A. van den Berg, 'Johannes Eswijler en zijn Zielseenzame Meditatiën', *Theologia reformata* 22 (1979) blz. 32-52, aldaar 33. J. van den Berg, "'Letterkennis" en "geestelijke kennis". Een theologenstrijd in de achttiende eeuw over de verstaanbaarheid van de Schrift', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 60,2 (1980) blz. 236-263, aldaar 241-242.

6) Doop- en Trouwboeken (DTB). Maastricht (Centraal Bureau Genealogie), doopboek d.d. 25-3-1691, ook 22-10-1692.

7) Gemeentearchief Brielle, doopboek Ned. Herv. Kerk (NHK) d.d. 1-4-1695 en 28-8-1699; bevolkingsgegevens 17de-18de eeuw.

8) C. Veltenaar, *Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816* (Amsterdam 1915), blz. 312-313.

9) Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR), trouwboek.

10) GAR, DTB.

11) GAR, begraafboek d.d. 2-6-1736.

12) GAR, Notarieel Archief (NA), inv. nrs. 2515, fol. 694-699, d.d. 20-12-1743 en 2532, fol. 84-87, d.d. 17-6-1762.

13) GAR, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 7-3-1736.

14) Ibidem, d.d. 28-3-1736.

15) Ibidem, d.d. 27-6-1736.

- 16) Ibidem, d.d. 3-7-1737, 7-8-1737, 6-9-1737 en 26-3-1738.
- 17) Ibidem, d.d. 21-5-1738.
- 18) GAR, NA, inv. nr. 2458, fol. 396-398, d.d. 29-7-1737 (comparanten: Pieter Knabbenhouwer, Maria Waemhof, weduwe van Hermanus Noortberg, en Maria Muysson, huisvrouw van Gerrit de Wolf).
- 19) *Tegenwaarschouwinge*, 4.
- 20) *Waarschouwinge*, 14.
- 21) Gemeentearchief 's-Gravenhage (GAG), Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 2-3-1742.
- 22) Gemeentearchief Zutphen, Archief NHK, doopboek d.d. 17-3-1713, en lidmatenboek d.d. sept. 1728 en 2-5-1729.
- 23) GAR, NA, inv. nr. 2022, fol. 901-903, d.d. 13-12-1732, Katharina Teunisse Verhoef, weduwe Bastiaan Jansz. van Selle.
- 24) GAG, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 2-3-1742. De betrokken gemeentelieden waren: Johannes van Amerongh, Johannis van Aalsloot, Johannes du Moulyn, Louwrens Rietvelt, Justinis Hensius, Ary van Schagen, Gerrit Evers en Hendrik Ormel (zie voor de tekst van hun epistel noot 37).
- 25) GAR, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 4-4-1742. Wel verstrekte de kerkeraad een zgn. historische attestatie, inhoudende dat Voortman in Rotterdam als lidmaat bekend was maar thans 'over zijne rechtzinnigheid en gedraging' door de Haagse kerkeraad behandeld werd; acta d.d. 2-5-1742.
- 26) Vgl. GAG, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 22-3-1742.
- 27) GAR, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 5-9-1742.
- 28) GAG, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 29-3-1742.
- 29) In Gorinchem is in 1744 sprake van heterodoxie van enkele gemeentelieden, waarbij een zekere Jan Smit betrokken was die bij de Rotterdamse kerkeraad onder censuur stond en in Gorinchem conventikels hield. Uit hun in de acta weergegeven denkbeelden blijkt geen verband met de Knabbenhousers; zie Gemeentearchief Gorinchem, Archief NHK, inv. nr. 4.
- 30) *Waarschouwinge*, 3-4.
- 31) Ypey, *a.w.*, blz. 427.
- 32) Zie J. van den Berg, "'Letterkennis" en "geestelijke kennis"' en binnenkort F.A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland. Kerk en kerkvolk in strijd over de 'Zielseenzame Meditatiën' van Jan Willemsz. Eswijler (1633-1719)* (in bewerking).
- 33) Zie G.H. Leurdijk, 'Theodorus van der Groe als auteur van De Oude Orthodoxe Leer', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 8 (1984), blz. 2-8 en idem, 'Theodorus van der Groe als polemist voor reformatische geloofsbeleving', *ibidem* 9 (1985), blz. 1-19.
- 34) Zie voor een gedetailleerde dogmahistorische uiteenzetting de dissertatie van C. Graafland, *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie* (Wageningen 1962, reprint Amsterdam 1977); over Th. van der Groe: blz. 237-244.
- 35) Th. van der Groe, *Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend geloove. Nevens eenige brieven van Jacob Groenewegen, Adriaan van der Willigen en Theodorus van der Groe, waarin deze stoffe breeder behandelt en van de twee laatsten tegen den eerste wederlegt en verdedigt worden* (Rotterdam, E. van Praag, z.j.; volgens het titelblad 'zonder de minste

verandering' uitgegeven naar de originele manuscripten).

36) GAR, NA, inv. nr. 2375, fol. 171-181, d.d. 15-4-1743.

37) De tekst van dit stuk (vgl. noot 24) luidt: '[1] Dat de zaligmakende overtuiging door den Geest geschied sonder reden. [2] Dat men geen onderscheid moet maken tusschen de Geest en de middelen. [3] Dat men den Geest selfs kan wederstaan. [4] Dat als men wedergeboren is, eerst vatbaar is om Christus te ontfangen. [5] Dat de Geest het Evangelium aan alle sondaren aanbied, niet door de middelen, maar de Geest selfs. [6] Dat Judas sijn vervreemdinge van natuure buiten en van God hadde gesien door den Geest Christi. [7] Dat een overtuigde sijn verloren staat buyten God konde sien en Jesus voor zig gewillig om hem te zaligen, en nogtans in sijn natuurlijke afkeerigheid heenengaan. [8] Dat in het wesen des geloofs verseekeringe lag met opzigt op het onderwerp: soodat niemand genade hadde, voor hij wist dat hij Christus ontfangen hadde. [9] Dat het ligt in een gelovige noyt mindert, maar alleen door de sonden beswalkt word.'

38) Vgl. het herdenkingsartikel over Th. van der Groe in het *Reformatisch Dagblad* d.d. 22-6-1984, waarin G.H. Leurdijk de historiciteit van dit verhaal ontkende omdat de Kralingse kerkeradsnotulen er niet over reppen.

39) *Waarschouwinge*, 9. De pamflettist citeerde hier het postscriptum van het bedoelde manuscript: 'P.S. Zoo gij geen reden hebt om de dingen voor de menschen oogen te verbergen, ik hebbe ze altoos niet: maer als het de wegh des Heeren was, zoude ik heel gaeren zien, dat de geheele Wereldt alles moght leezen. Want ik schaeme mij door de genaede mijnes Heeren en Zaligmakers J. Christi zijn dierbaer Woordt en H. Euangelium niet'.

40) *Waarschouwinge*, 5.

41) *Ibidem*, 7.

42) Wel maken de citaten in het pamflet uit deze oorspronkelijke versie van Van der Groe's geloofsbeschrijving het mogelijk enkele fragmenten daarvan te reconstrueren. Het betreft de bladzijden 48, 49, 53 (vgl. *Beschrijvinge*, blz. 14), 57, 67, 137 (vgl. *Beschrijvinge*, blz. 19 en 158), 144, 179, 189 en het in noot 39 aangehaalde postscriptum.

43) Zie noot 33. De heren G.H. Leurdijk te 's-Gravenhage en J. de Wit te Urk bezitten momenteel nog andere 18de-eeuwse versies van Van der Groe's geloofsbeschrijving.

44) *Leydse Courant*, nr. 139, d.d. maandag 19-11-1742. Deze uitgevers waren: N. Topijn (Rotterdam), N. Bijl en P.H. Charlois (Amsterdam), J. Hasebroek (Leiden), de gebroeders D. en P. van Tholl ('s-Gravenhage), C. van Graauwenbaan (Delft), J.G. Wittich (Dordrecht), P. van Assendelft (Haarlem), J.H. Vonk van Lynden (Utrecht) en W. Goetzee (Gorinchem).

45) *Leydse Courant*, nr. 140, d.d. woensdag 21-11-1742. De betrokken boekverkopers waren nu: A. en J. Douci (Amsterdam), A. Wor (idem), J. Hasebroek (Leiden), D. en P. van Tholl ('s-Gravenhage), C. van Graauwenbaan (Delft), J.G. Wittich (Dordrecht), J. van Lee (Haarlem) en J.S. Bosch (Utrecht).

46) *Leydse Courant*, nr. 152, d.d. woensdag 19-12-1742. Het pamflet was in tegenstelling tot het eerste nu ook verkrijgbaar bij H. Vieroot te Amsterdam, terwijl de prijs verdubbeld was tot vier stuivers.

47) *Waarschouwinge*, 4.

- 48) *Ibidem*, 5.
- 49) *Ibidem*, 6, 17, 20.
- 50) *Ibidem*, resp. 7, 13, 14, 15.
- 51) GAR, Archief NHK, inv. nr. 9, d.d. 5-12-1742.
- 52) *Ibidem*, d.d. 12-12-1742.
- 53) Zie F.A. van Lieburg, '*De gereformeerde kerk en het conventikelwezen in Zuid-Holland, 1700-1815*' (in bewerking).
- 54) De kerkeradsacta van Kralingen (GAR) vermelden de zaak Knabbenhouwer niet.
- 55) GAR, begraafboek d.d. 20-5-1772.
- 56) *Ibidem*, d.d. 26-8-1780.
- 57) Ypey, *a.w.*, blz. 427.